

Lukemisen tutkimus kirjahistorian haasteena

■ Tuija Laine

Kirjahistorian osa-alueista lukemisella on keskeinen merkitys. Ilman lukemista kaikki kirjan muu elämä, kuten kirjoittaminen, painaminen, sensuuri, kustantaminen, kirjakauppa, kirjastot jne., olisivat tarpeettomia. Kun puhutaan lukemisesta, ollaan siis kirjahistorian ydinkysymysten äärellä.

Koulumenestyksen ehdoton edellytys on hyvä lukutaito. Lukutaidolla ja lukemisella on Suomessa pitkät juuret. Reformaation seurauksena lukutaidon merkitys korostui – alettiin pitää tärkeänä sitä, että jokainen voi vakuuttua Raamatun sisällöstä lukemalla sitä itse. Erityisesti 1600-luvun kuluessa lukutaitoa ryhdyttiin piispojen valvonnassa aktiivisesti juurruttamaan kansaan ja samalla kansankielisen kirjallisuuden määrä kasvoi. Kirjojen maailmaan vihkiytynyt oppisääty koostui nimenomaan papistosta. Se käytti lukemisen opettamisessa ja osatun kontrolloinnissa sekä keppiä että porkkanaa. Avioliiton solmiminen sekä kummiksi ja ehtoolliselle pääseminen edellyttivät ainakin jonkinasteista lukutaitoa.

Kansan lukemaan opettamisessa kirkolla oli ratkaiseva rooli useiden vuosisatojen ajan, aina kansakoululaitoksen perustamiseen 1860-luvulle asti ja osin vielä senkin jälkeen kiertokoulujen ja pyhäkoulujen muodossa. Kansakoulun hidas toteutuminen korosti kirkon merkitystä vielä senkin jälkeen, kun kansakoulu oli periaatteessa tai teoriassa olemassa. Vielä kansakoulussakin opetus säilyi kaikilta keskeisiltä osiltaan kristillisenä. Teologit olivat tuotteliaita myös kirjoittajina ja innokkaita saamaan kansankielistä kirjallisuutta rahvaan käsiin, olipa kyse katekismuksesta tai eläinten lääkitsemiseen tarkoitusta opuksesta. Kirjahistorialla ja teologialla on pitkät yhteiset juuret. Kirjahistorian profes-

suurin sijoittuminen Helsingin yliopiston teologiseen tiedekuntaan on siis luonteva jatkumo historiallisessa kehityksessä.

Kiinnostuksen herääminen lukemiseen

Lukeminen ei ole kuitenkaan aina ollut kirjahistorian keskiössä. Kun Richard Altick kirjoitti vuonna 1957 teoksensa *The English Common Reader*, hän oli ensimmäisiä, jotka ryhtyivät tarkastelemaan kirjallisuuden historiaa sosiaal historian keinoin. Siinä lukemisella oli tärkeä rooli. 1950-luvulla kirjoittanut Altick oli pari sukupolvea ajastaan edellä. Vielä 1980-luvun puolivälissä lukeminen oli kirjahistoriassa yleisesti ottaen marginaalinen ilmiö, johon ei kohdistunut merkittävää mielenkiintoa. Tuolloin suhtautuminen lukemiseen ja lukijaan kirjahistorian piirissä alkoi kuitenkin vähitellen muuttua. Tunnettu kirjahistorioitsija Robert Darnton kirjoitti lukemiseen liittyvän optimistisen artikkelinsa *First Steps Towards a History of Reading* vuonna 1986. Hän omaksui sosiaal historian menetelmät ja korosti lukemisen merkitystä jokapäiväisessä elämässä. Lukeminen oli osa kirjan elämään liittyvää kommunikaation kehää, jonka Darnton kehitti.

Viime vuosina lukemiseen liittyvä kiinnostus kirjahistorian piirissä on kääntynyt selvästi nousuun. On ryhdytty etsimään lukemiseen liittyvää lähdeaineistoa entistä avarakatseisemmin, ja näin esiin saadun lähdeaineiston turvin on pystytty tuottamaan myös uutta tutkimusta. Kun vielä kaksikymmentä vuotta sitten tavallisen lukijan maailma näytti olevan saavuttamattomissa, nyt kukaan ei enää epäile siitä kertovien lähteiden olemassaoloa ainakaan uudelta ajalta. Esimerkiksi viimeksi kuluneen vuoden aikana on ilmestynyt lukuisia lukemiseen liittyviä laa-

joja artikkelikokoelmia eri puolilla Eurooppaa, muun muassa uskonnollisesta lukemisesta Pohjoismaissa, lukemisesta Puolassa ja Virossa sekä kolmiosainen lukemisen historiaan liittyvä sarja Britanniassa. Viime vuosina lukemista on tutkittu myös osmannien valtakunnan, Latinalaisen Amerikan, Pohjois-Amerikan ja Saksan demokraattisen tasavallan näkökulmista.

Kaikissa tutkimuksissa lukemista tarkastellaan paitsi yksittäisten tapauksentomusten kautta myös metodisena kysymyksenä – miten, mistä ja millaista tietoa lukemisesta on mahdollista ylipäänsä saada ja millaisia ovat olleet lukutaidon yhteiskunnalliset vaikutukset. Lukemistutkimus ulottuu ajallisesti antiikissa nykypäiviin. Huomiota on alettu kiinnittää entistä enemmän myös erilaisten marginaaliryhmien lukemiskulttuureihin. Niinpä yhä useammat artikkelit käsittelevät lasten ja naisten lukemista, vankiloiden lukupiirejä tai lukemista sairaaloissa ja taistelukentillä, esimerkiksi ensimmäisen maailmansodan aikana. Myös uskonnollinen lukeminen on saanut aiempaa suurempaa huomiota osakseen. Kansainvälinen kirjahistorian kattojärjestö SHARP on useissa kokouksissaan järjestänyt uskonnolliseen lukemiseen liittyviä sesioita. Uskonnollisen kirjallisuuden lukemisesta eri muodoissaan, erityisesti Raamatun lukemisesta, sen erilaisista lukutavoista ja käytöstä on kirjoitettu sekä artikkeleita että monografioita. Viimeisimpänä mainittakoon englantilaisen puritaanin John Bunyanin ympärille perustetun seuran uusin, vuoden 2011 vuosikirja *Bunyan Studies*, joka ilmestyi Raamatun lukemiseen keskittyneenä teemanumerona.

Vaikka lukeminen on keskeistä ja meille nykyään hyvin jokapäiväistä, sen tutkiminen on varsin haasteellista. Lukemisesta on kirjoitettu paljon – hyvin monissa kirjahistoriallisissa tutkimuksissa sivutaan sitä tavalla tai toisella, ja monet keskittyvät nimenomaan lukemiseen liittyvien kysymysten selvittämiseen. Lukemistutkimuksen vaikeutta kuvaa se, että viimeksi mainituissa tutkimuksissa on usein vaikea päästä asiaan. On helpompaa tarkastella lukemisen ympärille kietoutuvia kirjallisen kulttuurin piirteitä – kirjojen julkaisemista, omistamista, osta-

mista ja myymistä – kuin päästä selvytyteen tosiasiallisesta lukemisesta, lukemisen tavoista tai lukukokemuksista. Jotkut pitävät tätä tavoitteenakin ja haluavat luoda mahdollisimman laajan kuvan koko kirjallisesta kulttuurista. Itse lukemisesta säilyneet lähteet ovat useimmiten luonteeltaan fragmentaarisia, lyhyitä merkintöjä päiväkirjoissa, kirjeissä, kirjojen kansilehdillä tai marginaaleissa. Niiden perusteella kokonaiskuvaa on vaikea hahmottaa. Lukemiseen liittyvän lähdeaineiston perusteella ei aina voida myöskään varmasti päätellä, milloin kyse oli sisä-, milloin ulkoluvusta tai siitä, että henkilö vain kuunteli jonkun toisen lukevan. Vielä uuden ajan alussa sujuva kuuntelijakin saatettiin laskea lukutaitoisten joukkoon. Tätä eroa ei perinteisesti ole tehty herätysliiketutkimuksessa, mikä on johtanut yksipuolisiin ja liioitteleviin tulkitoihin.

Lukeminen makro- ja mikrotasolla

Lukemiseen liittyvä tutkimus voidaan karkeasti jaotella makro- ja mikrohistorialliseen. Makrohistoriallista tutkimusta on sellainen, jossa tarkastellaan lukemista jonkin instituution näkökulmasta, ylhäältä alaspäin. Tällaisena voidaan pitää esimerkiksi tutkimusta lukutaidosta, jota kirkko kuulusteluineen ja rippikirjoineen kontrolloi. Ruotsin valtakunnassa, johon Suomikin vuoteen 1809 asti kuului, on säilynyt ainutlaatuinen lukutaidon tutkimusta helpottava lähdeaineisto: seurakunnan ylläpitämät rippikirjat, joihin papisto merkitsi seurakuntalaistensa kristinopin taidon, katekismuksen luvun ja sen ymmärtämisen. Meillä Pohjolassa lukeminen ja kirjoittaminen olivat taitoina selvästi erotettu toisistaan. Lukemiseen kehoitettiin, mutta kirjoitustaitoa ei pidetty rahvaalle tärkeänä.

Toisin oli esimerkiksi Britanniassa, jossa jo lukutaitoa sisältävä *literacy*-sana viittaa sekä luku- että kirjoitustaitoon. Henkilö oli lukutaitoinen, mikäli hän osasi kirjoittaa nimensä avioliittosopimukseen. Nimikirjoituksen perusteella on kuitenkin vaikea todentaa, kuinka hyvin kirjoittaja on mahtanut lukea. Myöskään kirjoitustaidosta ei pelkän nimikirjoituksen perusteella voi tehdä pitkälle meneviä päätelmiä. Puoles-

taan Virossa, joka oli uuden ajan alussa saksalaisen hallinnon alainen, virallisissa yhteyksissä lukutaitoisina pidettiin vain niitä, jotka osasivat lukea saksaa. Viron kielen lukeminen ei vielä tehnyt henkilöstä lukutaitoista. Eri maissa vallinneet erilaiset käytännöt tekevät vaikeaksi, paikoin jopa mahdottomaksi, vertailla eri alueiden lukutaitoa keskenään.

Rippikirjojen tulkinta on haasteellista sen vuoksi, että eri papit täyttivät rippikirjalomaketta eri tavoin, mihin vaikutti muun muassa seurakunnan yleinen lukutaidon taso. Rippikirjat ovat kuitenkin suhteellisen hyvin säilyneet, yhtenäinen lukutaidosta kertova lähdeaineisto. Silti suurempaa mielenkiintoa herättävät yksittäisten ihmisten ja pienten ryhmien lukemiseen ja lukemiskokemuksiin liittyvät kysymykset. Tämä johtunee yhtäältä siitä, että nykyään suuntaudutaan entistä suuremmissa määrin yksilöön, tämän kokemuksiin ja mahdollisuuksiin, ja toisaalta siitä, että tätä kautta päästään käsiksi aineistoihin, jotka ovat olleet virallisten tahojen näkökulmasta arveluttavia tai kiellettyjä ja kiehtovat sen vuoksi ihmismieltä enemmän kuin virallinen totuus. Tällaisia aineistoja ovat esimerkiksi kielletyt kirjat ja käsikirjoitukset, joita on tutkittu varsinkin Ranskan vallankumouksen taustoja selvittävässä julkaisuissa. Tätä voidaan pitää lukemisen mikrohistoriallisena kysymyksenasetteluna.

Makro- ja mikrohistoriallinen taso eivät kuitenkaan ole toisilleen vastakkaisia tai poissulkevia vaan pikemminkin toisiaan täydentäviä. Yksittäiset henkilöt löytyvät usein myös virallisista tilastoista tai kirkon rippikirjasta ja niiden tiedot antavat lisää tietoa siihen kuvaan, joka meille muodostuu yksityisen lähdeaineiston avulla.

Yksilön lukukokemusten kartoittamiseen havahduttiin Britanniassa reilut kymmenen vuotta sitten. Perustettiin laaja, lukemiskokemukseen liittyvien lähteiden keruun tietokanta, *Reading Experience Database*, johon tällä hetkellä on syötetty kymmeniä tuhansia viitteitä yksittäisten henkilöiden lukemiskokemuksista vuosilta 1450–1945. Keruussa hyödynnetään niin kirjeitä, päiväkirjoja, kirjojen kansi- ja reu-

namerkintöjä kuin oikeudenkäyntipöytäkirjoja, poliisiraportteja ja fiktiivistä aineistoa. Keruu ei kohdistu ainoastaan kirjojen lukemiseen liittyviin mainintoihin, vaan kaikenlaisten ja -muotoisten tekstien, muun muassa sanomalehtien, almanakkojen ja pienpainatteiden lukemisesta kertoviin lähteisiin. Hanke on laajentunut myös muualle: Uuteen Seelantiin, Kanadaan, Australiaan, Alankomaihin ja lähiaikoina se on tarkoitus käynnistää myös Suomessa. Tätä kautta saadaan kerättyä laaja vertailuaineisto eri alueilta sellaisesta lähdeaineistosta, jonka löytäminen ja kerääminen yksityisen tutkijan voimin olisi täysin mahdotonta.

Lukemistutkimusta on näet tähän asti hidas-
tanut suurelta osin lähteiden hajaantuminen lukemattomien kirjastojen ja arkistojen sekä yksityishenkilöiden kokoelmiin. Kun lukemiseen liittyvä monipuolinen lähdeaineisto nostetaan esille ja siitä aletaan puhua entistä enemmän, yhä useammat havahtuvat huomaamaan lähteiden olemassaolon myös lähiympäristössään. Ihmiset ryhtyvät aktiivisesti kiinnittämään niihin huomiota, keräämään niitä, kertomaan asiasta toisilleen ja myös antamaan arvoa aiemmin ehkä merkityksettöminä pidetyille muistiinpanoille tai raapustuksille. Kaikki tämä lisää lukemiseen liittyvien lähteiden löytymistä ja laajentaa tietämystämme aiheesta. Lukemisesta ja lukukokemuksista kannattaa siis puhua ääneen.

Tutkimuksen kannalta tärkeäksi nousevat lähteiden luotettavuuteen liittyvät kysymykset, jotka ovat perinteisesti olleet historiatieteiden ytimessä. Millainen arvo on annettava erilaiselle lukemista kuvaavalle aineistolle? Mikä on sen kattavuus, entä vertailukelpoisuus? Miten suhtautua lukijoiden muisteluihin tai lukemisesta kertovaan kansanperinneaineistoon? Vastauksia miettiessämme avuksi astuu lähdekritiikki. Kutakin lähdettä on arvioitava oman tarkoituksensa pohjalta omassa historiallisessa kontekstissaan. Myös lukijasta ja hänen taustoistaan saatavissa oleva tieto auttaa lähteiden luotettavuuden arvioinnissa. Kirjahistoria ei voi tyytyä kirjaan itseensä ainoana lähteenä, vaan tutkijan on suunnattava myös arkistoihin.

Kielet ja sähköinen media kirjahistorian haasteina

Elämme voimakasta kansainvälisyyden aikaa. Kirjahistorian tutkimus samoin kuin histori-
antutkimus yleensä, muistuttaa meitä siitä, että tilanne ei ole uusi eikä poikkeuksellinen. Ennen Turun akatemian perustamista kaikki suomalaiset ylioppilaat opiskelivat ulkomailla tai vähintäänkin Ruotsin emämaassa. Kotimaisia korkeamman tason oppikirjoja ryhdyttiin tuottamaan varsin myöhään, käytännössä vasta 1800-luvun kuluessa. Turun akatemian aikana ei vielä ollut mahdollista väitellä suomen kielellä. Kansainvälisyys ei ole uusi trendi, vaan kyse on pikemminkin paluusta juurille.

Kirjahistorian tutkimuksen kannalta kysymys eri kielillä painetun kirjallisuuden lukemisesta ja käytöstä on kiinnostava. Kenelle tai mille ryhmille olivat tarkoitettu latinaksi, ruotsiksi tai saksaksi painetut tekstit? Entä vaikuttiko säätysama siihen, minkä kielistä tekstiä luettiin? Mikä on ollut ja on tällä hetkellä pienten kielten asema ja merkitys yleensä, entä silloin, kun kielivähemmistöt toimivat suuremman valtakielen keskellä? Miten lapsia on opetettu ja opetetaan lukemaan monikielisten aapisten ja lukukirjojen avulla? Entä mikä on kirjan oma identiteetti tällaisessa ympäristössä?

Näitä kysymyksiä on pohdittu jonkin verran myös kirjahistorian piirissä. Törmäämme niihin historiassa, mutta myös nykyajassa. Painetun kirjakulttuurin aikana on aina ollut alueita, jotka ovat olleet monikielisiä ja joissa kirjoja on luettu eri kielillä. Niin on edelleen, myös tämän päivän Suomessa. Kyse ei ole vain englanninkielen tunkeutumisesta jokapäiväiseen tietoisuuteemme, vaan myös pakolaisten ja maahanmuuttajien mukana tulleen kielikirjon jatkuvasta laajenemisesta. Viimeksi kuluneen vuoden aikana aihepiiristä on julkaistu useampia tutkimuksia eri maissa ja teemaa sivutaan myös vuoden lopulla Wrocławissa järjestettävässä kirjahistorian kokouksessa. Tämä on mainio osoitus siitä, että myös Itä-Eurooppa on nousemassa rautaesiripun väistyttyä kirjahistoriassa takaisin sille paikalle, joka sille on historiallisesti kuulunut.

Lukemisen tutkimus on entistä ajankoh-

taiseempaa tänä aikana, jolloin keskustelu kirjan kuolemasta käy paikoin vilkkaana ja jolloin perinteisen painetun kirjan asema on vaaka-
laudalla internetin ja sähköisen julkaisemisen vuoksi. Itse lukeminen pysyy sähkökirjan aikakaudella yhtäältä samana, mutta toisaalta siihen liittyvä kysymyksenasettelu muuttuu ja monipuolistuu. Ketkä tarttuvat sähköiseen mediaan? Onko sen tuloa pidettävä samanlaisena murroksesta kuin aikanaan kirjapainotaidon keksimistä? Mikä on nyt ja mikä tulee olemaan painetun ja sähköisen kirjan suhde? Lukukokemusten tutkimisen kannalta kiinnostavaa olisi seurata pitkällä aikavälillä myös sähköisen kirjan lukemiseen liittyviä kokemuksia. Millä tavalla ne poikkeavat painetun kirjan lukemiseen liittyvistä kokemuksista ja mikä merkitys sähkökirjaan lisätyllä, dynaamisella kuva- ja äänimateriaalilla on eri lukijaryhmien lukukokemuksille?

Kuten David Finkelstein korostaa, lukeminen on aina myös tulkintaa. Uudet mediat asettavat lukijansa uudenlaisten haasteiden eteen. Tarvitaan medialukutaitoa. Informaation saattamiseen ei riitä varsinaisen tekstin lukeminen, täytyy ymmärtää myös erilaisia merkkejä ja vihjeitä. Aivan uudesta ilmiöstä ei tässä ole kysymys. Esimerkiksi 1700-luvulla käytettiin painetussakin tekstissä paljon piilomerkityksiä ja viestittiin vihjein.

Lukeminen on aina samanaikaisesti sekä sosiaalista että yksilöllistä toimintaa. Yksi syy lukemisen tutkimuksen suosioon nykyaikana piileekin varmasti sen henkilökohtaisissa elementeissä. Aikana, jolloin lukemisesta on tullut jokapäiväistä, jolloin törmäämme kirjoitettuihin teksteihin jatkuvasti aamiaispöydän maitopurkista illan TV-sarjan tekstitykseen, jokaisella on omakohtaista kokemusta ja muistoja lukemisesta erilaisissa elämänvaiheissa.

Moni lukemismuisto unohtuu, koska lukeminen on muuttunut niin jokapäiväiseksi. Kuitenkin merkittäviin elämänvaiheisiin liittyvät muistot säilyvät. Muistamme ensimmäiset painettujen kirjainten hapuilumme, ensimmäiset kuvakirjamme ja aapistemme sekä rakkaimmat muut lukemamme kirjat. Olemme saattaneet kirjoittaa myös ylös omia lukukokemuksiam-

me kirjeisiin, päiväkirjoihin ja kirjojen lehdille. Lukemisen ja lukukokemusten tutkiminen tulee lähelle, se on osa myös omaa henkilöhistoriaamme. Se auttaa meitä ymmärtämään itseämme ja omaa menneisyyttämme ja kenties peilaamaan sitä menneiden sukupolvien lukutraditioiden ja -kokemusten taustaa vasten.

Kirjallisuus

- Bunyan Studies 2011. *A Journal of Reformation and Nonconformist Culture*. Number 15. Toim. W. R. Owens ja Stuart Sim. Newcastle upon Tyne.
- Czytanie, czytelnictwo, czytelnik 2011. Pod redakcją Anny Żbikowskiej-Migoń przy współudziale Agnieszki Łuszkak. Acta Universitatis Wratislaviensis No 3281. Wrocław.
- Finkelstein, David & McCleery, Alistair 2005. *An Introduction to Book History*. New York.
- Towheed, Shafquat, Owens, W.R., Halsey, Katie & Crone, Rosalinda (toim.) 2011. *The History of Reading 1–3*. Hampshire–New York.

- Laine, Esko M. & Laine, Tuija 2010. *Kirkollinen kansanopetus – Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska ja Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:1. s. 258–306. Helsinki.
- Geissler, Gert & Sroka, Wendelin & Wojdon Joanna (toim.) 2011. *Lesen lernen ... mehrsprachig! Fibeln und Lesebücher aus Europa und Amerika*. Katalog zur Ausstellung im Rahm der Tagung „Mehrsprachigkeit und Schulbuch“ 22.–24.9.2011 in Brixen/Bressanone. Bonn/Essen.
- Lotman, Piret (toim.) 2011. *Lugemise kunst. The Art of Reading*. Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae nr 13, Libri et memoria nr 2. Tallinn.
- Appel, Charlotte & Fink-Jensen, Morten (toim.) 2011. *Religious Reading in the Lutheran North Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*. Cambridge.
- Graff, Harvey J. & Mackinnon, Alison & Sandin, Bengt & Winchester, Ian (toim.) 2009. *Understanding Literacy in its Historical Contexts. Socio-cultural History and the Legacy of Egil Johansson*. Lund.

**Kirjoittaja on Helsingin yliopiston kirjahistorian professori. Artikkelin perustuu hänen juhlaluen-
toonsa 30.5.2012.**